

Мальчикова Д.С. Суспільно-географічні засади формування каркасу екологічної безпеки території в схемах геопланування регіону / Д.С. Мальчикова // Культура народів Причорномор'я. Наук. журнал. – 2010. - № 174. – Т.1. – С. 146-149.

Мальчикова Д.С.

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ КАРКАСУ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ТЕРИТОРІЇ В СХЕМАХ ГЕОПЛАНУВАННЯ РЕГІОНУ

В статті охарактеризовано суспільно-географічні аспекти формування каркасу екологічної безпеки території в схемах геопланування регіону, окреслено історичні передумови становлення регіональних екомереж в Україні. Визначено потенціал просторових ресурсів створення екомережі у Херсонській області, показано, за рахунок яких земель можна формувати екомережу і виявлено проблемні моменти її формування. Показано, що суспільно-географічний підхід до формування екомережі на регіональному рівні полягає у раціональному поєднання природної та суспільної складових під час геопланування, врахуванні наявного та перспективного каркасу техногенних навантажень. Обґрунтовано, що в умовах України потрібне поєднання розбудови регіональної екомережі з агроландшафтною організацією сільської місцевості

Ключові слова: геопланування, природний каркас екологічної безпеки, екологічна мережа, сільська місцевість.

Мальчикова Дар'я Сергеевна

Общественно-географические основы формирования каркаса экологической безопасности территории в схемах геопланирования региона.

В статье охарактеризованы общественно-географические аспекты формирования каркаса экологической безопасности территории в схемах геопланирования региона, очерчены исторические предпосылки становления региональных экосетей в Украине. Определен потенциал пространственных ресурсов создание экосети в Херсонской области, показано, за счет каких земель можно формировать экосеть и выявлены проблемные моменты ее формирования. Показано, что общественно-географический подход к формированию экосети на региональном уровне заключается в рациональном сочетании природной и общественной составляющей при геопланировании, учете существующего и перспективного каркаса техногенных нагрузок. Обосновано, что в условиях Украины необходимо совмещать развитие региональной экосети с агроландшафтной организацией сельской местности

Ключевые слова: геопланирование, природный каркас экологической безопасности, экологическая сеть, сельская местность.

Malchikova Dar'ya Sergeevna

Socio-geographic basis for forming the framework of ecological network in the territory schemes of regional geoplanning.

In the article describes the socio-geographical aspects of the formation of a framework of environmental security in the territory of the schemes of regional geoplanning, outlines the historical background of the formation of regional ecological network in Ukraine. The potential of space

resources, the establishment of ecological network in the Kherson region is detected, it is shown by what the land can generate ecological network and identify areas of difficulty in its formation. It is shown, that the socio-geographical approach to the formation of ecological network at the regional level is the rational combination of natural and social component in geoplanning, taking into account existing and emerging technological frame loads. Substantiated, that the conditions in Ukraine is necessary to combine the development of regional ecological network with agrolandscape organization countryside.

Keywords: geoplanning, the natural framework of environmental security, ecological network, rural areas.

Постановка проблеми. Для усунення дисбалансів між розвитком економіки і природокористуванням необхідним є проведення комплексних заходів з раціональної територіальної організації суспільства. Ключові позиції в цьому аспекті безперечно належать територіальному плануванню. Планування територій регіонів (геопланування) має на увазі пошук найкращого просторового поєднання природи – населення – господарства на кожній ділянці території, а також у регіонах та країні в цілому. І якщо планування розселення потребує просторової організації населення з гарантованою екологічною безпекою та можливостями активної господарської діяльності, розміщення виробництва націлене на ефективне використання природно-ресурсного потенціалу території, трудових ресурсів та мінімізацію забруднення довкілля, то планувальне впорядкування природного середовища орієнтоване перш за все на формування природного каркасу екологічної безпеки території у формі екологічної мережі.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Вивчення процесів формування і розвитку екомереж є порівняно молодим і перспективним напрямом сучасних прикладних географічних досліджень, разом з тим, як відзначається у роботах [1, 3, 5, 6] питання розвитку регіональних екологічних мереж знаходяться на початковій стадії дослідження. Фундаментальним аспектам формування і розвитку екомереж присвячені праці Ю.Р.Шеляг-Сосонка (1999), П.Г.Шищенка, М.Д.Гродзинського (2001), В.А.Барановського (2001), Т.Л.Андрієнко (1991), С.М.Стойка (1995, 2004), К.М.Ситника (1995), М.А.Голубця (1997). Слід відзначити вагомий внесок Л.Г.Руденка (1999, 2001), І.О.Горленко (2001), Н.Р.Малишевої, В.І.Олещенка (2001), В.М.Пащенко (2000), Топчієва О.Г. (1993 -

2007) в розробку концептуальних основ екомереж в руслі міжнародної стратегії узгодженого розвитку, обґрунтування географічних аспектів їх формування. Цікавим і корисним є досвід конструктивно-географічного дослідження формування і розвитку регіональної екологічної мережі Царика П.Л. (2005).

Метою дослідження стало виявлення суспільно-географічних аспектів формування каркасу екологічної безпеки території в схемах геопланування регіону. Послідовно вирішувались такі завдання: 1) окреслити історичні передумови становлення регіональних екомереж в Україні; 2) визначити потенціал просторових ресурсів створення екомережі (на прикладі Херсонської області); 3) виявити суспільно-географічні аспекти формування екомережі на регіональному рівні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Безумовним пріоритетом нової стратегії територіального планування нині виступає формування природних каркасів екологічної безпеки країни та її регіонів у формі національної та регіональних екологічних мереж (екомереж). Ще у 1970-ті роки в СРСР і інших країнах з'явилися перші моделі екологічних мереж – людство прийшло до розуміння того, що охороняти особливо унікальні та цінні природні території й об'єкти можливо лише шляхом «зв'язування» ділянок незайманої природи, частково освоєних територій екологічними коридорами, тобто шляхом створення природного каркасу екологічної безпеки території.

Певний досвід комплексного (багатоаспектного) відношення до збереження біо- та ландшафтного різноманіття накопичений науковцями і практиками у природоохоронній сфері європейських країн, зокрема, країн-членів Європейського Союзу. Загальноєвропейська стратегія в області біологічної та ландшафтно-різноманітності [7], що була прийнята в 1995 році міністрами з 54 країн регіону Пан'європи (охоплює і країни СНД), передбачає створення Загальноєвропейської екологічної мережі, проект якої на національному рівні реалізується у ряді країн. Ідея екомереж знайшла своє відображення у двох базових програмах – мережа

Natura-2000 з пріоритетом охорони цінних природних середовищ та мережа EECONET з акцентом на збереження ключових (екостабілізуєчих) екосистем та забезпечення їхньої територіальної зв'язаності [7, 8]. Показовою є в цьому контексті також розробка Севільської стратегії біосферних резерватів, схваленої в рамках Програми ЮНЕСКО "Людина і біосфера" в м. Севільї (Іспанія) в 1995 р.

На значній території Європи мережа вже створена. У контексті європейської інтеграції, екомережі набувають все більшого значення у соціальному і екологічному відношенні. З початку 1990-х років, на основі громадських і наукових дискусій розбудовуються як концептуальні підходи до нової стратегії збереження природи, так і відбувається втілення концепції екологічного каркасу території у практику регіонального планування. У всій Європі, в контексті різних регіональних і національних підходів на різних етапах розвитку, екологічні мережі інтерпретуються різними способами в залежності від різних історичних коренів охорони природи, планування та наукових традицій, різних географічних і адміністративних рівнів, різних видів землекористування, і врешті-решт, процес прийняття політичних рішень залежить від інтересів суб'єктів з різною практикою землекористування [8].

Акцентуємо, що в Україні свого часу було прийнято Закон «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 рр.» (від 21 вересня 2000 р.) та Закон «Про екологічну мережу України» (від 24 червня 2004 р.). Ці документи передбачають створення екомережі України як компонента Загальноєвропейської екологічної мережі.

Регіональні екологічні мережі являють собою цілісні, взаємопов'язані територіальні структури, що складаються з ділянок чистої природи (їх ще називають "біосферними вікнами") – ядер або природних регіонів екомереж, захисних або буферних зон, природних (екологічних) коридорів та сполучних територій. Головна умова територіального планування природних каркасів екологічної безпеки регіонів: екологічні мережі різних територіальних рівнів –

всеевропейська, національна, регіональні, в разі необхідності – субрегіональні, повинні бути чітко узгоджені та взаємопов'язані між собою.

Реалізація концепції екомережі в регіональному аспекті спрямована на вирішення ряду важливих теоретичних і прикладних завдань направлених на збереження біологічного різноманіття, покращення природних умов середовища життєдіяльності населення, підтримання динамічної рівноваги між узгодженим використанням природно-ресурсного потенціалу і забезпеченням на цій основі адекватності інтересів збереження довкілля та сталого розвитку при домінуванні критеріїв, вимог і показників навколишнього середовища [5].

Законодавчо в Україні чітко визначені можливі просторові ресурси розбудови екомережі (табл. 1). Важливо, що при включенні територій до складу екомережі не змінюється форма власності та категорія земель. Крім того, власники та користувачі цих територій можуть отримати бюджетне фінансування для збереження дикої природи. Основа екомережі – це, звичайно, заповідні ділянки, але фактично всі ділянки, на яких збереглися якоюсь мірою природні ландшафти, можуть стати елементами екомережі. Український екологічний каркас до 2015 року повинен охопити третину території країни.

В роботі [1] вдало узагальнено різні підходи, запропоновані вченими з питань формування просторових елементів екологічної мережі. Серед них відзначено: біогеографічний (формування екомережі на принципах біогеографії), геоботанічний (за розташуванням ботанічних областей, провінцій, районів), структурно-ландшафтний (він об'єднує типологічну і хорологічну репрезентативність), містобудівний чи урбоекологічний (за розташуванням елементів селитибних ландшафтів), гідроекологічний (за розміщенням річок та їх водозбірних басейнів), лісотипологічний (за розміщенням основних типів лісів, функцій, які вони виконують в екомережі), агроєкологічний (відновлення і збереження біорізноманіття в агроландшафтах, поліпшення структури землекористування), культурно-екологічний (за кількістю і знаходженням об'єктів

історико-культурної спадщини), категоріальний (мережа заповідників, парків, заказників).

Таблиця 1.

Структурні елементи екомережі та їх складові, визначені чинним законодавством України*.

Структурні елементи та їх функції	Переліки територій та об'єктів екомережі	Можливі складові структурних елементів екомережі
<p>Ключові (збереження найбільш цінних і типових для даного регіону компонентів ландшафтного та біорізноманіття)</p>	<p>території та об'єкти природно-заповідного фонду, водно-болотні угіддя міжнародного значення, інші території, у межах яких збереглися найбільш цінні природні комплекси</p>	<ul style="list-style-type: none"> • території та об'єкти природно-заповідного фонду • землі водного фонду (зайняті морями, річками, озерами, водосховищами, іншими водоймами, болотами, а також островами; прибережними захисними смугами вздовж морів, річок та навколо водойм; гідротехнічними, іншими водогосподарськими спорудами та каналами, а також землі, виділені під смуги відведення для них; береговими смугами водних шляхів)
<p>Сполучні (поєднують між собою ключові території, забезпечують міграцію тварин та обмін генетичного матеріалу)</p>	<p>території, що забезпечують зв'язки між ключовими територіями та цілісність екомережі</p>	<ul style="list-style-type: none"> • землі лісового фонду • полезахисні лісові смуги та інші захисні насадження, які не віднесені до земель лісового фонду • землі оздоровчого призначення з їх природними ресурсами
<p>Буферні (забезпечують захист ключових та сполучних територій від зовнішніх впливів)</p>	<p>території навколо ключових територій екомережі, які запобігають негативному впливу господарської діяльності на суміжних територіях</p>	<ul style="list-style-type: none"> • землі рекреаційного призначення, які використовуються для організації масового відпочинку населення і туризму та проведення спортивних заходів • ділянки степової рослинності, пасовища, сіножаті, кам'яні розсипи, піски, солончаки, земельні ділянки, в межах яких є природні об'єкти, що мають особливу природну цінність
<p>Відновлювальні (забезпечують формування просторової цілісності екомережі, для яких мають бути виконані першочергові заходи щодо відтворення первинного природного стану)</p>	<p>території, що являють собою порушені землі, деградовані і малопродуктивні землі та землі, що зазнали впливу негативних процесів та стихійних явищ, інші території, важливі з точки зору формування просторової цілісності екомережі</p>	<ul style="list-style-type: none"> • земельні ділянки, на яких зростають природні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України та території, які є місцями перебування чи зростання видів тваринного і рослинного світу, занесених до Червоної книги України • частково землі сільськогосподарського призначення екстенсивного використання - пасовища, луки, сіножаті тощо • радіоактивно забруднені землі, що не використовуються та підлягають окремій охороні як природні регіони з окремим статусом

* Складено автором за даними Закону України «Про екологічну мережу України», Водного кодексу України, Лісового кодексу України.

В зазначених розробках, як правило, розглядаються елементи екологічної мережі або в контексті розподілу за адміністративними територіями, або прив'язуються до перспективних екокоридорів широтного чи меридіонального напрямів. Разом з тим, ці дослідження мають суттєвий недолік – у них не вироблена єдина модель, що може широко застосовуватись для різних територій, відсутні критерії, методологія та методичні підходи створення екомереж як елементів планувального впорядкування регіонів. Мудрак О.В. наголошує [1], що основним положенням при формуванні регіональної екомережі з позицій фізико-географічного районування має стати принцип репрезентативності (ландшафтної, біологічної, геозосологічної), а не стихійності, який використовувався при створенні територій і об'єктів природно-заповідного фонду.

Розрахунки, виконані в рамках даного дослідження, показують, що частка земель під екомережами в Херсонській області може становити 32% території (від 5,8% до 67,6% по окремим районам області). Просторові ресурси створення екомереж (тобто ті землі, які можна використовувати у якості елементів екомережі) відзначені у відповідних законодавчих актах, а проблеми їх включення до екомережі неодноразово наголошувались у різноманітних наукових публікаціях [2, 4]. Визначимо окремо, за рахунок яких земель можна формувати екомережу Херсонського регіону:

1) По-перше, це *землі природно-заповідного фонду (ПЗФ)*, які можуть стати ядрами екомережі. Законодавчо в Україні встановлена норма частки земель ПЗФ на рівні 5 % території. Зрозуміло, що в межах посушливих, маловодних і безлісних територій більшості районів Херсонщини цей норматив необхідно збільшити до 7 – 10 %.

2) До складу проєктованих екомереж необхідно включати *лісові землі* (ліси першої групи) та *рекреаційні ділянки*. Головною проблемою при цьому є законодавчо невизначений в багатьох випадках статус рекреаційних територій. Так, наприклад, значні за площею ділянки узбережжя Чорного та Азовського

морів, Каховського водосховища вже тривалий час використовуються в цілях так званої “неорганізованої” рекреації на місцях, не пристосованих до даного виду діяльності. При розвитку оздоровчих зон Херсонської області практично ігнорували потреби місцевого населення в місцях оздоровлення та короткострокового відпочинку на березі моря. Не дивлячись на те, що ці місця добре відомі, там не проводили ніякого упорядкування.

3) Головною складовою майбутніх екомереж повинні стати *землі водного фонду*, особливий статус яких вже чітко визначений і регламентований щодо використання Земельним і Водним кодексами України. Разом з тим, проблематичним є те, що нові категорії земель (зокрема, водоохоронні зони, прибережні захисні смуги), які законодавчо встановлені у 1990-х роках ще не виділені на місцевості і не показані на планах землекористування. Необхідні спеціальні земельно-проектувальних роботи, відповідні організаційні заходи і значні кошти.

4) Значним резервом для формування екомереж є *малопродуктивні та деградовані сільськогосподарські землі*. Значна частина сільськогосподарських земель деградована внаслідок недосконалої обробітки та примітивних технологій. Частки еродованих, засолених, підтоплених, дефльованих земель у Херсонській області неприпустимо високі. Разом з тим, досить проблематичним є питання їх інвентаризації і виведення із сільськогосподарського обробітку, «консервування» і повертання до стану природних угідь – пасовищ, сіножатей, чагарників, лісів, водно-болотних угідь.

Зауважимо, що протягом останніх десятиріч площа територій та об'єктів природно-заповідного фонду Херсонської області поступово збільшувалася, проте його частка від загальної площі території області, різноманіття природних ландшафтів і рослинних угруповань, територіальна структура самих природоохоронних територій не повною мірою відповідають міжнародним

стандартам, що зумовлене такими специфічними рисами господарського освоєння регіону:

- внаслідок надмірної розораності території області значно погіршилися умови забезпечення територіальної єдності ділянок з природними ландшафтами, що ускладнює, а інколи й унеможлиблює просторові процеси на ценотичному та генетичному рівнях, притаманні живій природі.
- більшість територій та об'єктів ПЗФ площею до 50га мають острівний характер і не можуть повною мірою забезпечити збереження генетичного й ландшафтного різноманіття.
- наявні дуже різкі контрасти у рівні заповідності території в різних регіонах області: так, деякі регіони мають 0% заповідності територій і жодного об'єкта ПЗФ (Великоолександрівський, Верхньорогачицький, Нижньосірогозький райони), а деякі райони відрізняються рівнем заповідності до 30% і більше (Голопристанський, Чаплинський райони). Крім того, в загальній площі ПЗФ області близько 120 000 га – це акваторії морів, лиманів, заток.

Висновки. Оскільки на сучасному етапі розвиток природи і суспільства невіддільні, то необхідно враховувати такі суспільно-географічні аспекти розбудови регіональної екомережі:

1) Суспільно-географічне бачення створення екомереж акцентує органічне і раціональне поєднання природної та суспільної складових під час геопланування – не можна планувати природний каркас екологічної безпеки без врахування наявного та перспективного каркасу техногенних навантажень. Виходячи з цього необхідно уточнити теоретико-методичну базу створення екологічних мереж в контексті комплексного геопланування регіону.

2) Формування регіональної екомережі – природного каркасу екологічної безпеки території – потрібно поєднувати з впровадженням у практику землекористування (перш за все сільськогосподарського) принципів агроландшафтної організації території. Сільськогосподарські землі складають

близько 70% території України, а разом з землями лісового фонду, сільською забудовою формують майже континуальну сільську місцевість країни. Це дозволяє акцентувати, що створення екологічних мереж (за такої специфіки землекористування) «в одиночку» не вирішить проблем екологічної безпеки території України – потрібна поєднана розбудова регіональної екомережі паралельно з агроландшафтною організацією сільської місцевості.

3) За сучасною суспільно-географічною методологією головна мета геопланування (планування територій регіонів) – підвищення якості життя населення. Формування екомереж також має бути соціально зорієнтоване і задовольняти потреби населення як у гарантованій екологічній безпеці, так і у можливостях активної господарської діяльності.

Отже, географи повинні активно включитися у розроблення програм і проектів регіональних і субрегіональних екологічних мереж і очолити теоретичне й методологічне обґрунтування цього нового й конструктивного наукового напрямку в рамках концепції геопланування, що активно розробляється останнім часом.

Джерела та література:

1. Мудрак О. В. Науково-методичні принципи і підходи формування екологічної мережі / О. В. Мудрак // Наукові доповіді Національного університету біоресурсів і природокористування України. Електронне наукове фахове видання. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/nd/2009-1/09movoen.pdf>
2. Топчієв О. Г. Планування територій у контексті сталого розвитку регіонів / О. Г. Топчієв // Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення. Зб. наук. праць. – Херсон: ПП Вишемирський В.С., 2005. – С. 118-123.
3. Топчієв О. Г., Концепція каркасів екологічної безпеки країн і регіонів як сучасна парадигма географії / О. Г. Топчієв, Л. П. Платонова, А. М. Шашеро //

Новые географические знания и направления исследований: Сб. научных трудов. – Киев: ИД «Академперіодика», 2007. – С. 311-317.

4. Проблеми формування національної екологічної мережі України // Аналітичні записки щодо проблем і подій суспільного розвитку національного інституту стратегічних досліджень. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/Monitor25/01.htm#a1>.
5. Формування регіональних схем екомережі (методичні рекомендації)/ За ред. Ю.Р. Шеляга-Сосонко. – Київ: Фітоцентр, 2004. – 71 с.
6. Царик П.Л. Регіональна екологічна мережа: географічні аспекти формування і розвитку (на матеріалах Тернопільської області): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук. : спец. 11.00.11 «Конструктивна географія та раціональне використання природних ресурсів» / Петро Царик. – Чернівці, 2005. – 21 с.
7. The Pan-European Biological and Landscape Diversity Strategy // Council for Pan-European Biological and Landscape Diversity Strategy. Final-Report (Geneva and Strasbourg, 9 November 2009). – Режим доступу до джерела: <http://www.cbd.int/doc/strategic-plan/workshop-consult-reports/PEBLDS-Council-Final-Report.pdf>
8. Jongman, Rob H. G. European ecological networks and greenways / Rob H. G. Jongman, Mart Kùlvik, Ib Kristiansen // Landscape and Urban Planning. – Vol. 68. – Issues 2-3 (30 May 2004). – P. 305-319.